

ΑΝ ΘΡΩ ΠΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 11

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2023-ΙΑ-
ΝΟΥΑΡΙΟΣ 2024

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
Οι ατελείωτες ιστορίες του μυθιστορήματος

ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΑΛΑΒΡΟΣ
(Ορθόδοξη) θεολογία και Μ. Μ. Μπαχτίν: Δώρα και αντίδωρα

Ποιήματα και Διηγήματα
Νίκος Γριπονησιώτης, Γιάννης Πατσώνης, Δημήτρης Μαγριπλής, Γουέντελ Μπέρρυ, Αλέξανδρος Κορδάς, Μώρις Μαίτερλινγκ

Βιβλία, γράμματα & τέχνες
Γιώργος Κρασιδιώτης, Γιάννης Αντωνόπουλος, Γιώργος Φαράκλας, Μιχάλης Πάγκαλος

Αφιέρωμα στον Μιχαήλ Μπαχτίν

ΚΑΡΟΛ ΝΙΟΥΣΟΜ

Ο Μπαχτίν, η Βίβλος και η διαλογική αλήθεια
Μετάφραση: Θεοδόσης Φαρδής

ΚΑΡΥΛ ΕΜΕΡΣΟΝ

Η σχέση του Τολστόι με τον Μπαχτίν
Μετάφραση: Ματίνα Παρασκευά

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ

Όταν ο διάλογος με το μυθιστόρημα γίνεται μαθητεία ελευθερίας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ

Ο Μιχαήλ Μπαχτίν και το γέλιο της ρομαντικής ειρωνείας

Χρ. Παπαδάκης, Μετουσίωσις, 2003

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΟΖΙΔΗΣ

Το καρναβάλι του Αριστοφάνη

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ

Νόστιμον ήμαρ-Μόρσιμον ήμαρ στον Νεκρό ταξιδιώτη του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Τρία κείμενα για τον Αντρέι Ταρκόφσκι

ΜΠΑΜΠΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ

Η αποσιωπημένη ανάγκη μιας ζωής

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΑΚΙΡΗ

Για τη Θυσία του Αντρέι Ταρκόφσκι: μερικές σκέψεις

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΙΤΟΥΛΑΣ

Η κατηγορία του ανοίκειου στον Στάλκερ του Αντρέι Ταρκόφσκι

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Οι ατελείωτες ιστορίες του μυθιστορήματος

I

Στην εξαιρετική ταινία *The «Smoke»* (1995), του σκηνοθέτη Ουέιν Ουάνγκ (Wayne Wang), σε σενάριο του συγγραφέα Πολ Όστερ (Paul Auster), με πρωταγωνιστές τον Χάρβει Καιτέλ (Harvey Keitel) και τον Ουίλιαμ Χάρτ (William Hart), υπάρχει μια σκηνή, στην οποία ο συγγραφέας Πολ (persona του ίδιου του συγγραφέα της *Τριλογίας της Νέας Υόρκης* και σεναριογράφου;) συνομιλεί με το νεαρό Ρασίντ (Rashid). Στο πλαίσιο της «εκπαίδευσης» του Ρασίντ, ο συγγραφέας αφηγείται ένα θρυλικό επεισόδιο από τη ζωή του Μιχαήλ Μπαχτίν (Mikhail Bakhtin). Στα 1942, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Λένινγκραντ, λείει ο συγγραφέας, ο Μπαχτίν είναι κλεισμένος στο διαμέρισμά του, περιμένοντας, από μέρα σε μέρα, να σκοτωθεί, όπως και τόσοι άλλοι συμπολίτες του, από τους συνεχόμενους βομβαρδισμούς. Ανάμεσα στις άλλες ελλείψεις, που έχει δημιουργήσει, εντωμεταξύ, η πολιορκία είναι και οι προμήθειες σε χαρτί. Έτσι, ο Μπαχτίν, φανατικός καπνιστής, παίρνει το μοναδικό χειρόγραφο από ένα βιβλίο του, το οποίο έχει επεξεργαστεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δέκα χρόνια, και το κόβει τελετουργικά, χωρίζοντάς το σε ομοίμορφα «χαρτάκια», για να στρίψει τα τελευταία τσιγάρα του. Ο Ρασίντ δεν μπορεί να το πιστέψει πως ένας συγγραφέας αποφασίζει να καταστρέψει το μοναδικό του χειρόγραφο. Και ο Πολ απαντά: «αν σκέφτεσαι ότι πρόκειται να πεθάνεις, τι έχει μεγαλύτερη σημασία; Ένα καλό βιβλίο ή ένα καλό κάπνισμα»;¹ Κάπως, έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με τον αφηγητή, ο Μπαχτίν «έκοψε» και «κάπνισε» το βιβλίο του.

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου γεννήθηκε στην Πάτρα το 1970. Τελευταίο του βιβλίο (συλλογικό, με τον Νικ. Κοκκομέλη και τον Αλ. Κατσιγιάννη): *Αδαμάντιος Κοραής, Υπόμνημα για την παρούσα κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα* (Αμολγός, Αθήνα, 2022).

¹ Η ταινία είναι ελεύθερα διαθέσιμη στο <https://www.youtube.com/watch?v=pWXnKLb61R8> Η συγκεκριμένη σκηνή εκτυλίσσεται ανάμεσα στο 49.04 και στο 50.03 λεπτό της ταινίας.

Η ιστορία είναι γνωστή και κυκλοφορεί σε διάφορες παραλλαγές. Σίγουρα είναι ένας από τους πολλούς θρύλους που συνοδεύουν τον βίο του Μπαχτίν αλλά και την πολιορκία του Λένινγκραντ.² Το βέβαιο είναι πως ο Πολ Όστερ, φανατικός καπνιστής και ο ίδιος, αγαπούσε αυτή την ιστορία, την οποία, μάλλον, είχε ακούσει από τη σύζυγό του.³ Εκτός από τις γοητευτικές μυθολογίες του καπνού, που διατρέχουν όλη την ταινία, η παράξενη ιστορία για τη σχέση του συγγραφέα με το χειρόγραφο του ήταν, ίσως, και ένα ειρωνικό σχόλιο γύρω από τις απολαύσεις του βίου σε σχέση με τη συγγραφική τέχνη. Το πάθος για τα «τελευταία τσιγάρα», μέσα στους βομβαρδισμούς και στα χαλάσματα του πολέμου, προβάλλεται ως πιο σημαντικό από τη διάσωση της μακράς και κοπιαστικής διανοητικής εργασίας.

Στην πολιορκία του Λένινγκραντ, ωστόσο, τα πράγματα δεν έγιναν ακριβώς έτσι. Αντίθετα, μία από τις πιο ηρωικές στιγμές της πόλης ήταν η διάσωση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, το διάβασμα των πολιτών μέσα στον παγωμένο και συσκοτισμένο χώρο της βιβλιοθήκης αλλά και η συλλογή βιβλίων από τα άδεια διαμερίσματα των νεκρών του πολέμου.⁴ Από άλλες πηγές, γνωρίζουμε, επίσης, πως, την περίοδο του πολέμου, ο Μπαχτίν δεν ζούσε στο Λένινγκραντ αλλά αρχικά στο Σαβέλοβο, κατόπιν στα περίχωρα της Μόσχας, και αργότερα στο Σαράνσκ. Όπως σημειώνει ο Μάικλ Χόλκουιστ (Michael Holquist), ο εκδοτικός οίκος στον οποίο είχε παραχωρήσει ο Μπαχτίν το βιβλίο του για το «μυθιστόρημα μαθητείας», πράγματι, ανατινάχτηκε, κατά τους πρώτους μήνες της γερμανικής εισβολής στη Σοβιετική Ένωση. Κάποια προπαρασκευαστικά «τετράδια» και προσχέδια, τα οποία είχε κρατήσει ο Μπαχτίν από την περίοδο της αρχικής συγγραφής του βιβλίου (1936-1938), φαίνεται ότι τα μετέτρεψε σε «χαρτάκια» καπνού, όταν άρχισαν οι μεγάλες ελλείψεις σε προϊόντα. Σύμφωνα με τον Χόλκουιστ, ο Μπαχτίν ξεκίνησε να «καπνίζει» πρώτα τα «συμπεράσματα» του

² Η πολιορκία του Λένινγκραντ άρχισε στις 8 Σεπτεμβρίου του 1941 και λύθηκε στις 27 Ιανουαρίου του 1944. Κατά τη διάρκεια των 872 ημερών της πολιορκίας, υπολογίζεται πως από τα τρία εκατομμύρια κατοίκους του Λένινγκραντ, σχεδόν ένα εκατομμύριο άνθρωποι πέθαναν από τους βομβαρδισμούς, τις κακουχίες και την πείνα. Αμέσως μετά τον πόλεμο το Λένινγκραντ ονομάστηκε «Ηρωική Πόλη».

³ <https://languagehat.com/smoking-your-own/>

⁴ Polina Barskova, *Besieged Leningrad. Aesthetic responses to urban disaster*, Northern Illinois University Press, Ιλινόις, 2017, ιδίως σ. 73-93.

βιβλίου, με αποτέλεσμα να διασωθεί ένα αρκετά μεγάλο απόσπασμα από το πρώτο τμήμα της μελέτης για το «μυθιστόρημα μαθητείας».⁵

Ανεξάρτητα, όμως, από τον εθισμό στη νικωτίνη,⁶ αυτό που μας ενδιαφέρει στο ταλαιπωρημένο, «καπνισμένο» και «μπαρουτοκαπνισμένο» χειρόγραφο του Μπαχτίν είναι η πρώτη φράση του, στην οποία διατυπώνεται «η ανάγκη ιστορικής φανέρωσης και μελέτης του μυθιστορηματικού είδους».⁷ Έχοντας, πλέον, μετατοπιστεί από την αρχική του αφετηρία, τη νεο-καντιανή «φαινομενολογία του εαυτού»,⁸ ο Μπαχτίν στρέφεται προς την «ιστορική ποιητική» του μυθιστορήματος, με βάση το «χαρακτήρα»⁹ και τους βιογραφικούς «χρονότοπους»¹⁰ των ηρώων.

⁵ Βλ. σχετικά την εισαγωγή του Michael Holquist στο : M. M. Bakhtin, *Speech genres and other late essays*, transl. by Vern W. McGee, edited by Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press, Austin, 1986, σ. xiii. Βλ. τώρα, Μιχαήλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικής*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, επιμ. Κώστας Σπαθαράκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2014, σ. 7-75. Στο εξής, για το μπαχτινικό κείμενο, θα παραπέμπω στην ελληνική έκδοση. Στην αγγλική έκδοση θα παραπέμπω μόνο για την εισαγωγή του Michael Holquist.

⁶ Μετά από πολλά χρόνια εξορίας στο Σαράνσκ, ο Μιχαήλ Μπαχτίν «ανακαλύφθηκε» από μια παρέα νέων σπουδαστών, που, στα τέλη της δεκαετίας του '60, είχαν δάσκαλό τους τον μαθητή του Μπαχτίν, Βλάντιμιρ Νικολάγιεβιτς Τουρμπίν (Vladimir Nikolaevich Turbin). Ανάμεσά στους φοιτητές και στις φοιτήτριες, ήταν η κόρη του Γιούρι Αντρόποφ (Yuri Andropov), η Ιρίνα, που μεσολάβησε στον πατέρα της, τότε διευθυντή της KGB, για να μεταφερθεί ο Μπαχτίν στη Μόσχα. Πράγματι, ο Μπαχτίν και η γυναίκα του Ελένα μεταφέρθηκαν αρχικά στη Μόσχα, το 1967, σε ένα κρατικό οίκημα, προορισμένο για παροχές ιατρικές περίθαλψης σε υψηλόβαθμα κομματικά στελέχη. Μετά το θάνατο της γυναίκας του (1971), ο Μπαχτίν στεγάστηκε σε ένα μικρό διαμέρισμα στη Μόσχα, και, με τη βοήθεια νεαρών φοιτητών και συνεργατών του, επεξεργαζόταν τις παλαιότερες μελέτες του με σκοπό να τις εκδώσει. Παρότι έπασχε από χρόνια πολιομυελίτιδα, πέθανε στις 7/3/1975 από αναπνευστική ανεπάρκεια (εμφύσημα), καθώς παρέμεινε, έως το τέλος της ζωής του, μανιώδης καπνιστής. Από τις πολλές διαδικτυακές πηγές για τη βιογραφία του Μπαχτίν βλ. ενδεικτικά : <https://filosofia.dickinson.edu/encyclopedia/bakhtin-mikhail/> [Τελευταία επίσκεψη : 27/8/23].

⁷ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικής*, ό.π., σ. 7.

⁸ M. M. Bakhtin, *Speech genres*, ό.π., σ. xiv-xv.

⁹ Anthony Wall, «Characters in Bakhtin's Theory», *Studies in 20th Century Literature*, 9/1 (1984) 41-56.

¹⁰ Για τη φιλοσοφική γενεαλογία και τις χρήσεις της έννοιας του «χρονόπου» στο έργο του Μπαχτίν βλ. Michael Holquist, «The Fugue of Chronotope», στον συλλογικό τόμο: Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen De Temmerman & Bart Keunen (eds.), *Bakhtin's theory of the literary chronotope*:

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά το «μυθιστόρημα μαθητείας» του Γκαίτε, ο Μπαχτίν επισημαίνει ότι τη διαδικασία συγκρότησης και διαμόρφωσης του ήρωα ως κοινωνικού υποκειμένου έχει αμιγώς «χρονοτοπική» διάσταση.¹¹ Η αναγνώριση της σχέσης του μυθιστορηματικού ήρωα με τον εαυτό του και τους άλλους, η «εκπαίδευση» του νεαρού ατόμου αλλά και ο αναστοχασμός της βιωμένης εμπειρίας του μυθοπλαστικού ήρωα/χαρακτήρα συντελείται σε έναν ορισμένο χρόνο και τόπο, ο οποίος δεν είναι, πλέον, αφηρημένος και «εγκυκλοπαιδικός» αλλά εγχόσμιος, συγκεκριμένος και ιστορικά μεταβαλλόμενος. Ο ήρωας του μυθιστορήματος είναι το σύμβολο ενός νέου κοινωνικού τύπου : του ανθρώπου που «μαθαίνει να ζει» μέσα σε έναν κόσμο που αλλάζει, καθώς ο Γκαίτε «βλέπει», αναπαριστά και οικειοποιείται τον «πραγματικό ιστορικό χρόνο».¹²

Διακρίνουμε, έτσι, τη μέθοδο εργασίας, που ακολουθεί ο Μπαχτίν, στα μεζίκονα έργα αυτής της περιόδου (1929-1946). Η επιλογή συγγραφέα (Ντοστογιέφσκι, Γκαίτε, Ραμπελαί,) συνδυάζεται με τη μελέτη του μυθιστορήματος και τη διατύπωση διαδοχικών αλλά συμπληρωματικών επιχειρημάτων γύρω από τα μεγάλα πολιτισμικά νοήματα της αφηγηματικής μυθοπλασίας: πολυφωνία, ήρωας/«χαρακτήρας υπό διαμόρφωση», «ανοιχτό» μυθοπλαστικό σύμπαν, λαϊκό καρναβάλι. Πρόκειται για τις βασικές εννοιολογικές κατηγορίες της μπαχτινικής σκέψης,¹³ που έχουν ως στόχο τη συγκρότηση μιας μη συστηματικής μεν, αλλά εξαιρετικά πρωτότυπης «φιλοσοφικής ανθρωπολογίας», με κύριο άξονα τη διαλογικότητα.¹⁴ Η επιχειρηματολογία του Μπαχτίν αναδεικνύει την κεντρική σημασία του μυθιστορήματος στην ηθικο-πολιτική

reflections, applications, perspectives, Academia Press, Γάνδη, 2010, σ. 19-33.

¹¹ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Δοκίμια Ποιητικής*, β. π., 39.

¹² *Ο.π.*, σ. 74.

¹³ Simon Dentith, *Bakhtinian Thought. An introductory reader*, Routledge, London and New York, ιδίως σ. 3-20. Βλ. και Pam Moris (ed.), *The Bakhtin Reader. Selected writings of Bakhtin, Medvedev and Volosinov*, Arnold, Λονδίνο, 1994.

¹⁴ Michael Holquist, *Dialogism. Bakhtin and his World*, Routledge, Λονδίνο and Νέα Υόρκη, 1990. Βλ. και Michael Holquist, *Διαλογικότητα. Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ιωάννα Σπαματάκη, επιμ. Ειρήνη Δάγλα, Gutenberg, Αθήνα, 2014. Για μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση της μπαχτινικής θεωρίας βλ. επίσης Δημήτρης Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2002 · Γιάννης Κιουρτσάκης, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Κέδρος, Αθήνα, 2008.

σκέψη¹⁵ και, ευρύτερα, στην πολιτιστική ιστορία της νεωτερικότητας. Από αυτή την άποψη, το μυθιστόρημα γίνεται ένα πεδίο θεωρητικής έρευνας και προβληματισμού, που δεν αφορά μόνο την ιστορία της λογοτεχνίας και δεν περιορίζεται μόνο στην αισθητική αξία του λογοτεχνικού κειμένου. Στην μπαχτινική ανάλυση, το μυθιστόρημα είναι ένα γραμματειακό είδος, που μας επιτρέπει να σκεφτούμε την κοινωνική υπόσταση των ανθρώπων, την επικοινωνία μεταξύ τους, τη διαλογική φαντασία τους.¹⁶

Στον πυρήνα του προβληματισμού του Μπαχτίν, ήδη από τη δεκαετία του '20, βρίσκεται η ηθική θεμελίωση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με βάση την ιστορικά βιωμένη εμπειρία της ύπαρξης, πέρα από την υπερβατική αντίληψη για την ατομικότητα, έτσι όπως την εννοούσε η προηγούμενη παράδοση της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Σε μία από τις συχνές «διερευνητικές» ανακρίσεις που υφίσταται ο Μιχαήλ Μπαχτίν, σε εκείνη την περίοδο, περιγράφει ένα μάλλον φιλόδοξο πρόγραμμα για τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του. Αυτό που είχε βάλει ως στόχο ήταν «το δύσκολο και επίπονο έργο της επανεκτίμησης και του ελέγχου όλων των προηγούμενων μας γνώσεων και πεποιθήσεων».¹⁷ Ο θρίαμβος του επιστημονισμού και του ατομισμού είχε διαχωρίσει τον «κόσμο του πολιτισμού» από τον «κόσμο του βίου», καθιστώντας επιτακτικό το αίτημα «για ένα νέο είδος ατομικότητας, ικανής να εκτιμήσει τις ήδη διαθέσιμες αξίες και να ορίσει τη ζωή της»¹⁸ με βάσει αυτές. Η κεντρική θέση του Μπαχτίν είναι πως αυτό που κάνει το άτομο ηθικά υπεύθυνο είναι η αναγνώριση πως δεν υπάρχουν «άτομα», με την αφηρημένη έννοια. «Ο καθένας είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα του άλλου».¹⁹ Αυτή η

¹⁵ Angela Maria Rubel Fanini, «The Novel: an ethico-political genre from a Bakhtinian perspective», *Bakhtiniana*, τόμ. 8, τχ. 1, 2013, σ. 22-40.

¹⁶ Graham Pechey, *Mikhail Bakhtin. The Word in the World*, Routledge, London and New York, 2007, σ. 105-125.

¹⁷ Ken Hirschop, «Mikhail Bakhtin: το ιστορικό γίνεσθαι της γλώσσας, της λογοτεχνίας και του πολιτισμού», στον συλλογικό τόμο: Christa Knellwolf και Christopher Norris (επιμ.), *Ιστορικές, φιλοσοφικές και ψυχολογικές όψεις της θεωρίας της λογοτεχνίας στον 20ό αιώνα*, θεώρηση μετάφρασης Σωτήρης Παρασχάς, Μίλτος Πεχλιβάνος, Ευγενία Σηφάκη, Α.Π.Θ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 215.

¹⁸ *Ο.π.*, σ. 216.

¹⁹ Τσβετάν Τοντόροφ, *Κριτική της κριτικής. Ένα μυθιστόρημα μαθητείας*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, προλεγ. Παν. Μουλλάς, επιμ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Πόλις,

διαλογική εμπειρία του βίου στηρίζεται στη δι-υποκειμενική σχέση : «το διανθρώπινο είναι συστατικό στοιχείο του ανθρώπινου».²⁰ Το μυθιστόρημα, σύμφωνα με τον Μπαχτίν είναι, ίσως, η πιο πεζή αλλά και ταυτόχρονα η υψηλότερη αισθητική μορφή αυτού του ηθικού ζητήματος: ο διάλογος με τον Άλλο βρίσκεται στον κέντρο της ανθρώπινης ύπαρξης αλλά και του μυθιστορημάτων.²¹ Όπως παρατηρεί σχετικά ο Τσβετάν Τοντόροφ (Tzvetan Todorov),

μια ζωή βρίσκει νόημα και γίνεται έτσι πιθανό συστατικό της αισθητικής κατασκευής, μόνο αν θεωρηθεί απ' έξω, ως όλον· πρέπει να ενσωματωθεί ολόκληρη στον ορίζοντα κάποιου άλλου.²²

Στη δεκαετία του '30, εκδηλώνεται εντονότερα το ενδιαφέρον του Μπαχτίν για το μυθιστόρημα ως είδος που αξίζει να μελετηθεί αυτόνομα, ακριβώς επειδή εκφράζει και αναπαριστά την «πρόζα» του κοινωνικού κόσμου, «εν τω γίγνεσθαι».²³ Μια σειρά από τα γραπτά εκείνης της περιόδου, δείχνουν πως ο Μπαχτίν ασχολείται διαδοχικά με την ετερογλωσσία, τον χώρο και το χρόνο της μυθιστορηματικής πλοκής, την τυπολογία των μυθιστορημάτων, που έχουν ως θέμα τη βιογραφική εξέλιξη των ηρώων. Ειδικότερα, μάλιστα, στο δοκίμιο για το «μυθιστόρημα μαθητείας», ο Μπαχτίν επιχειρεί να ανατρέψει την λανθασμένη άποψη που επικρατούσε, έως τότε, στην ιστορία των ιδεών, ότι σε αυτά τα λογοτεχνικά κείμενα υπάρχει έλλειψη της ιστορικότητας του χρόνου.²⁴ Για αυτό, άλλωστε, ταξινομεί τα μυθιστορήματα της βιογραφικής εμπειρίας με κύριο εργαλείο τις εννοιολογήσεις του ιστορικού χρόνου.²⁵ Στη μελέτη αυτή, και με αφορμή τον Γκαίτε, συναντάμε, επίσης, και την καινούργια έννοια του «χρονότοπου», στην οποία, την ίδια εποχή (1937-1938), ο Μπαχτίν αφιερώνει ένα, επίσης, εκτενές δοκίμιο. Θα έλεγε κανείς πως τόσο το δοκίμιο για το «μυθιστόρημα μαθητείας» (1936-

Αθήνα, 2006, σ. 132.

²⁰ Daphna Erdinast – Vulcan, *Between philosophy and literature. Bakhtin and the question of the subject*, Stanford University Press, Stanford, California, 2013, ιδίως σ. 50-75.

²¹ Τσβετάν Τοντόροφ, *Κριτική της κριτικής*, ό.π., σ. 131.

²² *Ο.π.*, σ. 121.

²³ Gary Soul Morson and Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford University Press, Stanford, California, 1990, σ. 87.

²⁴ *Ο.π.*, σ. 281-282.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 300.

1938) όσο και το δοκίμιο για τον χρονότοπο, είναι συμπληρωματικά κείμενα γύρω από την «ιστορική ποιητική» του χρόνου.²⁶

II

Η αξία του συγκεκριμένου δοκιμίου είναι, όμως, σημαντική και για τις αποσιωπημένες εκλεκτικές συγγένειες και τις διανοητικές διασταυρώσεις του Μπαχτίν με άλλους θεωρητικούς της εποχής του. Σήμερα, για παράδειγμα, γνωρίζουμε, πως, στο συγκεκριμένο δοκίμιο, ο Μπαχτίν συνδιαλέγεται άρρητα με τον Γκέοργκ Λούκατς, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει προγραμματικά το «μυθιστόρημα μαθητείας» του Γκαίτε για τη δική του *Θεωρία του μυθιστορήματος*.²⁷ Με αφορμή, μάλιστα, τη λουκατσιανή έννοια της «ολότητας» και τη «συμφιλίωση» του ήρωα με τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα,²⁸ ο Μπαχτίν συλλαμβάνει και αναπτύσσει αντιστικτικά τις δικές του εννοιολογικές κατηγορίες: το «ανοιχτό» και «ατελές» μυθοπλαστικό σύμπαν καθώς και τους ρεαλιστικούς «χρονότοπους» του μυθιστορήματος.²⁹ Τα στοιχεία που διαθέτουμε, για να διερευνήσουμε τις επιδράσεις του Λούκατς στον Μπαχτίν είναι η διαπιστωμένη αρχική πρόθεση του Μπαχτίν να μεταφράσει τη *Θεωρία του μυθιστορήματος* (1920) στα ρωσικά³⁰ καθώς και μία «μνεία μικρή» στον Λούκατς, εντοπισμένη στο (αδημοσίευτο) χειρόγραφο της διατριβής του Μπαχτίν.³¹ Από την εξαιρετική εργασία του Γκαλίν Τιχάνοφ, (Galín Tihanov) γνωρίζουμε, επίσης, πως, τόσο ο Λούκατς όσο και ο Μπαχτίν, είχαν κοινές διανοητικές διαδρομές³² και μοιράζονταν, επιλεκτικά έστω, ορισμένες κοινές φιλοσοφικές παραδόσεις

²⁶ *Ο.π.*, σ. 405-425. Βλ. και Μιχαήλ Μπαχτίν, *Μορφές του χρόνου και του χρονότοπου στο μυθιστόρημα. Δοκιμές για μια ιστορική ποιητική*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, εισαγ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2022.

²⁷ Γκέοργκ Λούκατς, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*. Ιστοριοφιλοσοφικό δοκίμιο για τις μορφές της μεγάλης επιχής λογοτεχνίας, μτφρ. Σεραφείμ Βελέντζας, Άκμων, Αθήνα, χ.χ. [1978].

²⁸ *Ο.π.*, σ. 138-150.

²⁹ Ken Hirschkop, *The Cambridge Introduction to Mikhail Bakhtin*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ and Νέα Υόρκη, 2021, σ. 56 και σ. 105-117.

³⁰ Katerina Clark and Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Μασσαχουσέτη και Λονδίνο, 1984, σ. 99.

³¹ Galin Tihanov, *The Master and the Slave. Lukacs, Bakhtin, and the Ideas of Their Time*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 2000, σ. 200.

³² *Ο.π.*, σ. 1-17.

(γερμανικός νέο-καντιανισμός). Στη βάση, μάλιστα, των παράλληλων προβληματισμών τους γύρω από το μυθιστόρημα, την τέχνη και την κουλτούρα,³³ παρατηρούμε πως, και για τους δύο στοχαστές, ο μυθοπλαστικός ήρωας αποτέλεσε το σημείο τομής της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με τον ιστορικό χρόνο.³⁴

Ο Μπαχτίν, βέβαια, ποτέ δεν αναφέρθηκε ρητά στον Λούκατς. Η απουσία της αναφοράς σχετίζεται άμεσα με τις διάφορες επιπλοκές που είχε ο Λούκατς κατά τη «μεταστροφή» του στο μαρξισμό, όπως και με τις περιπλοκές της δίωξης του Μπαχτίν, στην αρχική περίοδο του σταλινισμού (σύλληψη, καταδίκη και διοικητικά μέτρα εκτοπισμού, το 1929). Ο πρώτος είχε πλέον σιωπηρά αποκηρύξει την προηγούμενη «ιδεαλιστική» φάση του (άρα, και τη *Θεωρία του Μυθιστορήματος*), ενώ, ο δεύτερος προσπαθούσε να επινοήσει ένα νέο «μαρξιστικό» λεξιλόγιο, για να αρθρώσει, έστω και μεταμφιεσμένο, τον θεωρητικό λόγο του. Στο δοκίμιο με τίτλο «Ο μυθιστορηματικός λόγος» (1934-1935),³⁵ παρατηρούμε, για παράδειγμα, τον διάλογο με τις μαρξιστικές ιδέες του καιρού του, καθώς η ιστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση είναι, πλέον, οργανικά ενταγμένη στη μπαχτινική ανάλυση.

Στο δοκίμιο αυτό, ο Μπαχτίν διαφοροποιείται από την σχεδόν κοινή, έως τότε, θεματολογία με τον Λούκατς (διαφορές έπους και μυθιστορήματος, μορφή του ήρωα, βίωση του ιστορικού χώρου και χρόνου), για να εστιάσει πλέον στην ιδεολογική και επικοινωνιακή διάσταση του λόγου του ήρωα : στον ανταγωνισμό και στην ιεραρχία των κοινωνικών «φωνών» που «ακούγονται» μέσα στο μυθιστόρημα, στη σχέση της ετερογλωσσίας με τους αξιακούς κώδικες της κοινωνίας και τη λεκτι-

³³ Galin Tihanov, «Culture, Form, Life: the early Lukács and the early Bakhtin», στο συλλογικό τόμο: Craig Brandist- Galin Tihanov (eds.), *Materializing Bakhtin. The Bakhtin Circle and Social Theory*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο, 2000, σ. 43-69. Βλ. και Maria Shevtsova, «Dialogism in the Novel and Bakhtin's Theory of Culture», *New Literary History*, τόμ. 22, τχ. 3, 1992, σ. 747-763.

³⁴ Liisa Steinby, «Bakhtin and Lukács: Subjectivity, Signifying Form and Temporality in the Novel», στο: Liisa Steinby and Tintti Klapuri (eds.), *Bakhtin and his Others. (Inter) subjectivity, Chronotope, Dialogism*, Anthem Press, London, Νέα Υόρκη, Δελχί, 2013, σ. 1-18.

³⁵ Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination: Four Essays*, edit. By Michael Holquist, transl. Michael Holquist and Caryl Emerson. University of Texas Press, Όστιν, 1981, σ. 259-422. Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Πλέθρον, Αθήνα, 1980, σ. 111-306.

κή διαπάλη για την παραγωγή του νοήματος. Από αυτή την άποψη, το συγκεκριμένο δοκίμιο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα «γέφυρα» ανάμεσα στη φαινομενολογία και τον ιδιάζοντα μαρξισμό του Μπαχτίν.³⁶ Αναμφισβήτητα, είναι ένα από το πιο συγκροτημένα κείμενά του, καθώς εκεί του δίνεται η ευκαιρία να αναπτύξει αναλυτικά την ιδέα ότι η αφηγηματική πρόζα συνιστά όχι μόνο ένα διακριτό είδος λόγου αλλά και ότι ανήκει σε μια διακριτή «ποιητική», βασισμένη στη γλωσσική δημιουργικότητα, στην καθημερινή βιωμένη εμπειρία και στην ιστορική αίσθηση του χρόνου.³⁷

Το δοκίμιο, όμως, αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον και για έναν πρόσθετο λόγο. Είναι μία από τις συστηματικές πραγματείες του Μπαχτίν, γύρω από τις ιστορικές και κοινωνικές παραμέτρους της διαλογικότητας. Συμπληρώνοντας την προηγούμενη εργασία του για τα *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* (1929),³⁸ ο Μπαχτίν υποστηρίζει πως το μυθιστόρημα αναπαριστά μορφές της πραγματικής κοινωνικής ζωής, μέσα από την αισθητική πραγμάτωση του ανταγωνισμού, της σύγκρουσης και της αντιπαράθεσης διαφορετικών ιδιολέκτων και κοινωνιολέκτων. Οι προηγούμενες προσεγγίσεις του Μπαχτίν γύρω από τις δι-υποκειμενικές σχέσεις και την «ανταποκρισιμότητα» στη ζωή και στην τέχνη,³⁹ έχουν σαφώς «μεταμφιεστεί» και προσαρμοστεί σε ένα νέο μεθοδολογικό πλαίσιο, σύμφωνα με τις επιταγές του «επιστημονικού μαρξισμού».⁴⁰ Δεν είχε περάσει, άλλωστε, πολύς καιρός από τότε που ο προβεβλημένος Κομισάριος Πολιτισμού και Κομματικός Επίτροπος της Διαφώτισης του ΚΚΣΕ Ανατόλι Λουναρτσάσκι [Anatoly Lunacharsky], είχε διαφωνήσει σε καίρια σημεία του έργου του Μπαχτίν

³⁶ Michael F. Bernard-Donals, *Mikhail Bakhtin between phenomenology and Marxism*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1994, ιδίως σ. 18-46.

³⁷ Gary Soul Morson and Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin*, ό.π., σ. 90.

³⁸ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, επιμ. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, επίμετρο Δημήτρης Τζιόβας, Πόλις, Αθήνα, 2008.

³⁹ Αναφέρομαι κυρίως στα δοκίμια της έκδοσης των Michael Holquist and Vadim Liapunov (eds.), *Art and answerability. Early Philosophical Essays by M. M. Bakhtin*, transl. and notes by Vadim Liapunov, supplement transl. by Kenneth Brostrom, University of Texas Press, Όστιν, 1990.

⁴⁰ M. Keith Booker-Dubravka Juraga, *Bakhtin, Stalin and Modern Russian fiction: Carnival, Dialogism and History*, Greenwood Press, Γουέστπορτ, 1995.

για τον Ντοστογιέφσκι.⁴¹ Ο Μπαχτίν μάλλον είχε λάβει το μήνυμα της «κομματικά ορθόδοξης» άποψης.

Η «μεταποίηση» παλαιότερων ιδεών στα νέα πολιτικά συμφραζόμενα της επικράτησης του σταλινικού καθεστώτος δεν αφορούσε, βέβαια, μόνο την ατομική περίπτωση του Μπαχτίν. Στη δεκαετία του '30, ο ευρύτερος «κύκλος του Μπαχτίν», ένας «κύκλος» αποτελούμενος από φιλοσόφους, γλωσσολόγους και κριτικούς της λογοτεχνίας, είχε παράλληλες αναζητήσεις, που δεν ήταν, βέβαια, άσχετες με την ιστορική και πολιτική συγκυρία της Σοβιετικής Ένωσης. Η μετάβαση από την αισθητική φιλοσοφία στον διαλεκτικό υλισμό έγινε με έναν πολύ σύνθετο και περίπλοκο τρόπο, που συχνά απαιτούσε την αναπλαισίωση του παλαιότερου διανοητικού εξοπλισμού και λεξιλογίου.⁴² Από αυτή την άποψη, η σταδιακή απομάκρυνση του «κύκλου του Μπαχτίν» από τους Φορμαλιστές και η στροφή προς την κοινωνιογλωσσολογία και τη σημειωτική είναι πολύ χαρακτηριστικά δείγματα των νέων προσανατολισμών.

Ο διάλογος, όμως, με τη γλωσσολογία δεν ήταν απλώς επιστημονικός. Εκείνη την εποχή, η γλωσσολογική θεωρία του αρχικά «κομματικά ορθόδοξου» και πολλαπλώς τμημένου από το «μαρξιστικό πάνθεον» των Σοβιετικών Επιστημών Νικολάι Μαρ [Nikolai Marr] είχε τεράστια επίδραση στις κοινωνικές επιστήμες. Η εμβέλειά του, πράγματι, υπερέβαινε την εξασφάλιση των κομματικών περγαμηνών. Ακόμη και μετά την επίσημη και οριστική αποκήρυξη του Μαρ από τον ίδιο τον Στάλιν στην Πράβντα, το 1950,⁴³ ο Μπαχτίν δεν έπαψε ποτέ να εκτιμά την ακαδημαϊκή επάρκεια του Μαρ και τη συμβολή του στη «γλωσσολογική παλαιοντολογία». Η θεωρία του, μια μείξη εθνογραφίας, αρχαιολογίας και γλωσσολογίας, συνδύαζε τα εξελικτικά στάδια των

⁴¹ Anatoly Lunacharsky, *On Literature and Art*, transl. Y. Ganushkin, Progress Publishers, Moscow, 1965, σ. 101- 135. Η κριτική είναι, επίσης, ηλεκτρονικά διαθέσιμη στην ιστοσελίδα: <https://www.marxists.org/archive/lunachar/1929/bakhtin-dostoyevsky.htm>. Για την κριτική του Λουνατσάρσκυ στον Μπαχτίν βλ. João Vianney Cavalcanti Nuto, «Bakhtin and Lunacharsky: A Dialogue», *Bakhtiniana*, τόμ. 6, τχ.2, 2021, σ. 59-77.

⁴² Craig Brandist, «Bakhtin, Marxism and Russian Populism», στον τόμο: Craig Brandist-Galin Tihanov (επιμ.), *Materializing Bakhtin*, ό.π., σ. 70-93.

⁴³ Serguei Tchougounnikov, «M. Bakhtin's Circle and the "Stalinist Science"», *Toronto Slavic Quarterly* 70 (2019). Η δημοσίευση είναι ελεύθερα προσβάσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://sites.utoronto.ca/tsq/13/chougounnikov13.shtml#top>.

πολιτισμών με τις ταξικές προδιαγραφές στην προέλευση αλλά και στη χρήση της γλώσσας. Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ο «μαρξισμός» θεωρήθηκε πως ήταν η εφαρμογή του «μαρξισμού στη γλωσσολογία», και, σίγουρα, επηρέασε πολλούς από τον «κύκλο του Μπαχτίν» · ιδίως τον Βολόσινοφ.⁴⁴

Όπως είχε δείξει, ήδη από το 1929, σε άμεση συνεργασία με τον Μπαχτίν, ο Βαλεντίν Νικολάγιεβιτς Βολόσινοφ (V. N. Volosinov), στο έργο του *Μαρξισμός και Φιλοσοφία της Γλώσσας*,⁴⁵ τόσο η γλώσσα όσο και η ιδεολογία διαθέτουν υλικές και συμβολικές όψεις, που αποκτούν συγκεκριμένο νόημα μόνο μέσα σε ένα κοινωνικά προσδιορισμένο επικοινωνιακό περιβάλλον. «Η πραγματικότητα των ιδεολογικών φαινομένων είναι η αντικειμενική πραγματικότητα των κοινωνικών σημείων», παρατηρούσε ο Βολόσινοφ. «Οι νόμοι αυτής της πραγματικότητας είναι οι νόμοι της επικοινωνίας μέσω των σημείων που καθορίζονται άμεσα από όλο το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών νόμων». Και προσθέτει: «Η πραγματικότητα του σημείου ορίζεται πλήρως από αυτήν την επικοινωνία. [...] Αλλά ο σημειωτικός χαρακτήρας και ο σφαιρικός και πολύπλευρος καθορισμός μέσω της επικοινωνίας δεν εκφράζεται τόσο ξεκάθαρα και ολοκληρωμένα σε καμιά άλλη μορφή όσο η γλώσσα. Η λέξη είναι το κατεξοχήν ιδεολογικό φαινόμενο. Όλη η πραγματικότητα της λέξης απορροφάται πλήρως σε αυτή τη λειτουργία ύπαρξής της ως σημείου».⁴⁶ Η ιδεολογική λειτουργία των γλωσσικών σημείων, επομένως, καθορίζεται άμεσα από τις κοινωνικές πρακτικές και τις συγκρούσεις των δρώντων προσώπων της ιστορικής πραγματικότητας. Έτσι, το «σημείο καταλήγει να γίνει η αρένα της ταξικής πάλης»,⁴⁷ με αποτέλεσμα, η γλώσσα να φέρει ανεξίτηλα τα ίχνη της ανταγωνιστικών συμφερόντων των διάφορων κοινωνικών ομάδων, τάξεων αλλά και σημειωτικών κοινοτήτων.

Συμπληρώνοντας την προβληματική του Βολόσινοφ, στο κεφάλαιο «Ο ομιλών στο μυθιστόρημα», ο Μπαχτίν υποστηρίζει πως η ιδεολογική προοπτική ενός λογοτεχνικού κειμένου και ιδιαίτερα ενός μυθιστορήμα-

⁴⁴ Craig Brandist, *The Bakhtin Circle Philosophy, Culture and Politics*, Pluto Press, London, Sterling, Βιρτζίνια, 2002, σ. 109-111.

⁴⁵ Β. Ν. Βολόσινοφ, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία της Γλώσσας. Τα βασικά προβλήματα της κοινωνιολογικής μεθόδου στην επιστήμη της γλώσσας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1998.

⁴⁶ Ο.π., σ. 68-69.

⁴⁷ Ο.π., σ. 87.

τος αποτελεί σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση των αφηγηματικών φωνών και των κοινωνιολέκτων που συνθέτουν το σύστημα εκφοράς του μυθοπλαστικού λόγου. Σύμφωνα με τον Μπαχτίν, ο λόγος του μυθιστορήματος πέρα από τις μορφοσυντακτικές, θεματικές και υφολογικές πλευρές του διαθέτει κυρίως ιδεολογικές όψεις, οι οποίες αποτυπώνονται στις εξατομικευμένες χρήσεις της γλώσσας από τους αφηγητές και τους ήρωες. Οι χρήσεις αυτές συνοδεύονται από ένα σημαντικό μετασηματισμό της ίδιας της γλώσσας, η οποία δεν είναι μια αφηρημένη σύμβαση. Στη ζωντανή χρήση της γλώσσας, τα διάφορα λεκτικά συστήματα δεν λειτουργούν ως παγιωμένα συστήματα, αλλά ως ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ενότητες, που μας αποκαλύπτουν συγκεκριμένους τρόπους θέασης, κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας. «Το κύριο αντικείμενο του μυθιστορηματικού είδους [...] είναι ο άνθρωπος που ομιλεί και ο λόγος του»,⁴⁸ γράφει ο Μπαχτίν. «Στο μυθιστόρημα, ο άνθρωπος μπορεί να δρα, όχι λιγότερο απ' όσο στο δραματικό είδος ή το έπος, η δράση του όμως φωτίζεται πάντοτε ιδεολογικά, συνδέεται πάντοτε με το λόγο (έστω εν δυνάμει), με ένα ιδεολογικό κίνητρο, και κατέχει μια καθορισμένη ιδεολογική θέση».⁴⁹ Η κεντρική θέση του Μπαχτίν είναι ότι, τελικά, «ο ομιλών στο μυθιστόρημα είναι πάντοτε, σε διάφορους βαθμούς, ένας ιδεολόγος, και τα λόγια του είναι πάντοτε ένα ιδεολόγημα (ideologéme)».⁵⁰

Αφού, λοιπόν, «το κείμενο δομείται πάνω στη σύγκρουση ανταγωνιστικών απόψεων για τον κόσμο»,⁵¹ το πολυφωνικό μυθιστόρημα –το μυθιστόρημα, δηλαδή, στις πιο αυθεντικές του εκφάνσεις– είναι μια *διαγλωσσική τοπογραφία*⁵²: μια διαλογοποιημένη αναπαράσταση της κοινωνικής ετερογλωσσίας⁵³ και ετερογένειας. Η πολυφωνική μυθιστορηματική γραφή μεταφέρει τις φωνές των Άλλων και αποτυπώνει

⁴⁸ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα Λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 198.

⁴⁹ Ό.π., σ. 199.

⁵⁰ Ό.π., σ. 198.

⁵¹ Άννα Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, *Επικαιρότητα*, Αθήνα, 1991, σ. 200.

⁵² Ό.π., σ. 204.

⁵³ Για την επεξεργασία της ετερογλωσσίας στο συγκεκριμένο δοκίμιο του Μπαχτίν, βλ. Simon Dentith, *Bakhtinian Thought...*, ό.π., σ. 197-224. Για μια αναλυτική παρουσίαση του όρου στο πλαίσιο του θεωρητικού προβληματισμού του Βολόσινοφ και του Μπαχτίν βλ. Dorothy J. Hale, *Social Formalism. The Novel in theory from Henry James to the Present*, Stanford University Press, Στάνφορντ, Καλιφόρνια, 1998, σ. 161-196.

κριτικά τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Ωστόσο, αρκεί να διαβάσει κανείς προσεκτικά την ανάλυση της *Μικρής Ντόρριτ* του Ντίκενς, για να καταλάβει πως η μέθοδος του Μπαχτίν είναι αρκετά διαφορετική από μια τυπικά μαρξιστική -διαλεκτική μέθοδο γύρω από τη «αντανάκλαση» της βάσης στο εποικοδόμημα.⁵⁴ Όπως σημειώνει σχετικά ο Τοντόροφ, ο Μπαχτίν ανέδειξε ότι περισσότερο από «κατασκευή» ή «αρχιτεκτονική», το μυθιστορηματικό έργο «είναι πριν απ' όλα ετερολογία, πολλαπλότητα φωνών, ανάμνηση και προδιατύπωση μελλοντικών λόγων· σταυροδρόμι και τόπος συναντήσεων», με τους εαυτούς μας και με τους Άλλους.⁵⁵ Έτσι, παρ' όλο που οι δύο πρώτες φάσεις του έργου του Μπαχτίν, (ο νεοκαντιανός φιλόσοφος της δεκαετίας του '20, ο «μαρξιστής» θεωρητικός της λογοτεχνίας της δεκαετίας του '30) θεωρούνται διακριτές, υπάρχει, έγκυρως, μια νοητή γραμμή που τις ενώνει: η μυθοπλαστική δημιουργία γίνεται αφορμή για την κατανόηση της ανθρώπινης ελευθερίας.⁵⁶

III

Η περίοδος της δεκαετίας του '30 έχει προκαλέσει ειδικό ενδιαφέρον αλλά και μεγάλες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους μελετητές του Μπαχτίν. Το επίδικο ζήτημα θα μπορούσε να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής: πόσο «μαρξιστικά» μπορούν να θεωρηθούν, άραγε, τα κείμενα ενός στοχαστή, που, την ίδια εποχή, υπήρξε θύμα του σταλινισμού; Το κρίσιμο ερώτημα απορρέει, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό, από την προβληματική πρόσληψη του Μπαχτίν· μια πρόσληψη αναχρονιστικά προσαρμοσμένη στα ποικίλα ακαδημαϊκά ρεύματα της Δύσης (δομισμός, μεταδομισμός, μεταμοντερνισμός), και λιγότερο ιστορική και ιστορικοποιημένη. Πράγματι, από τη δεκαετία του '80 και μετά, υπήρξε ένας Μπαχτίν «για όλα τα γούστα»: μαρξιστής, σημειολόγος, δομιστής, μεταδομιστής, θεωρητικός της φιλελεύθερης πολυφωνίας, θεμελιωτής του ριζοσπαστικού «μειονοτικού λόγου», επινοητής της «καρναβαλικής» κριτικής του σταλινισμού, λάτρης του ρωσικού ποπουλισμού, εισηγητής μιας εγκόσμιας κριτικής της νεωτερικότητας αλλά και πιστός εκφραστής της χριστιανικής θεολογικής σκέψης. Ποια και πόση σχέση έχει,

⁵⁴ Gary Soul Morson and Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin*, ό.π., σ. 116-119.

⁵⁵ Τσβετάν Τοντόροφ, *Κριτική της κριτικής*, ό.π., σ. 138.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 140.

όμως, αυτή η «μαγική εικόνα» με την πραγματική ζωή και γραφή του Μπαχτίν;

Σήμερα, μετά το άνοιγμα των αρχείων στη μετα-σοβιετική και μετα-κομμουνιστική Ρωσία αλλά και με την αυξανόμενη, πλέον, παρουσία των Ρώσων μελετητών του μπαχτινικού έργου, αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε την περιπλοκότητα της πνευματικής ζωής στη σταλινική Σοβιετική Ένωση, μαθαίνουμε νέα στοιχεία για τη διανοητική βιογραφία του Μπαχτίν, και κατανοούμε επαρκέστερα τις ποικίλες εξαρτήσεις της γνώσης από την εξουσία.⁵⁷ Ίσως μάλιστα ο «βιογραφικός χρόνος»⁵⁸ του ίδιου του Μπαχτίν να μάς βοηθά να καταλάβουμε βαθύτερα την αλληγορική σημασία που είχαν εκείνες οι περίφημες μεσαιωνικές «δύο ζωές», στα *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*:

Μια ζωή μονολιθικά σοβαρή και μουντή, υποταγμένη στην αυστηρή ιεραρχική τάξη, γεμάτη φόβους, δογματισμό, ευλάβεια και θρησκοληψία, και μια άλλη ζωή, ελεύθερη, γεμάτη δισυπόστατο γέλιο, φάρσες, ιεροσυλίες, ταπεινώσεις και αισχροτήτες, μέσα στην ελευθεριότητα της επαφής με όλους και με όλα.⁵⁹

⁵⁷ Βλ. σχετικά Caryl Emerson, *The first hundred years of Mikhail Bakhtin*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997, ιδίως σ. 3-28. Βλ. και Ken Hirschkop, *Mikhail Bakhtin. An aesthetic for democracy*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 1999.

⁵⁸ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Δοκίμια ποιητικής*, ό.π., σ. 39.

⁵⁹ Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό.π., σ. 208-209.